

Історія Гадяча в творчості Михайла Грушевського

У статті аналізується історія Гадяча в інтерпретації Михайла Грушевського. Основна увага приділена подіям Української національної революції середини XVII століття та добі Руїни, коли місто відіграло провідну роль в українській історії.

Ключові слова: Гадяч, М. Грушевський, козаки, унія, Руїна.

Помітне місце в історії України займає Гадяч. Виникло містечко в 30-х роках XVII століття під час інтенсивного заселення Лівобережжя. У період Української національної революції середини XVII століття та Руїни Гадяч відіграв помітну роль: був полковим центром, другою резиденцією Богдана Хмельницького, столицею козацької держави за часів гетьманування І. Брюховецького. З Гадячем пов'язано підписання І. Виговським унії з Польщею в 1658 році. У період Руїни місто не раз ставало об'єктом боротьби між претендентами на гетьманську булаву. Чимало з вказаних подій знайшли відображення в історичних джерелах.

Серед перших дослідників історії Гадяча за козацьких часів був полтавський краєзнавець В. Бучневич. На шпальтах часопису «Киевская Старина» він помістив невелику замітку «Гетманский город», в якій виклав основні події, пов'язані з історією міста в XVII–XVIII століттях [1]. Названа публікація була відповіддю на вміщене раніше повідомлення М. Бакая «Любопытный сборник документов в Гадяче», де автор, описуючи козацький архів, майже зовсім нічого не сказав про історію міста [2]. Отже, в другій половині XIX століття були зроблені перші кроки в дослідженні історії Гадяча.

М. Грушевський, також, сприяв вивченню минулого цього славного міста. У процесі підготовки до друку козацьких томів «Історії України-Руси» вчений провів значну пошукову роботу. У Львівському архіві давніх актів він знайшов цінний документ-договір коронного гетьмана С. Конє-

цпольського зі своїм слугою М. Длуським на оренду Гадяцької волості та міста Гадяча від 15 липня 1643 року. Це унікальне джерело не тільки з економічної історії Гадяча, але і всієї Лівобережної України. Знайдений документ став підставою для написання статті вченого «Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною». Вперше вона вийшла в 1908 році в «Записках Українського наукового товариства», згодом публікувалася в «Студіях з економічної історії України» (1918). Названа стаття ввійшла у п'ятидесятитомне зібрання творів М. Грушевського, яке видається в наш час [3].

Автор подав до опублікованого джерела обширний коментар, а також, помістив оригінал договору польською мовою. Вчений виклав власне бачення подій, пов'язаних з колонізацією Лівобережної України. Він не погоджується з думкою польських колег, що шляхта відіграла ключову роль в освоєнні Наддніпрянщини, відкидає М. Грушевський і твердження про культурну місію Польщі на українських землях.

Вчений доводить, що основною причиною переселення українців на вільні землі стало поширення кріпацтва в Галичині та на Волині. Саме селяни, на його думку, ризикуючи власним життям, почали освоювати Задніпров'я, а потім шляхта випрошувала в короля право на володіння «пустинними землями» [3, с. 77].

Економічну політику польського панства на Наддніпрянщині характеризує згаданий контракт. За оренду Гадяча і Гадяцької волості М. Длуський повинен був сплачувати

С. Конєцпольському 13 тисяч польських злотих, але готівкою лише 4 тисячі, решта поташем по ціні значно нижчій від ринкової. Для себе магнат залишив такі доходи з податків, як поволовщину, десятинну, пчільну, відумерщину, одбігщину, заруки, вини кримінальні. Орендар отримував прибутки від гарячих напоїв. Власник гарантував, що за час його тимчасового володіння ніхто не буде курити горілки по селах без оплати чиншового доходу. У самому Гадячі міщани зберігалим право варити пиво, ситити мед за спеціальну оплату, а варення горілки Потоцький залишав як монополію для себе, що обумовлювалося в додатковому контракті [3, с. 79].

М. Длуський отримував доходи з млинів, які вже стояли на річках Псел і Груня, а також з тих, що будуть поставлені орендарем. У договорі наводиться перелік повинностей місцевих селян перед паном. Вони зводилися до наступного: нажати дві копи збіжжя, змолоти і звести його; сіно косити один день; привести два вози дров; від диму дати курку, від чотирьох димів – гуску; возити поташ з гадяцьких буд. Гадяцькі міщани були зобов'язані, також, возити поташ, борошно до буд, ремонтувати греблі та міські укріплення [3, с. 80].

З відомостей, наведених в контракті, можна зробити висновки про соціально-економічні відносини, які панували в Гадячі та навколишніх селах в середині XVII століття. Кріпосного права і панщини тут ще не було, але селяни сплачували поміщику податки, змушені виконувати на його користь повинності. Він володів монополією на виготовлення горілки.

М. Грушевський звернув увагу на варварські методи господарювання польської шляхти в Гадяцькій волості. Вони зводилися до експлуатації природних багатств краю, вирубки лісів, а зі спалюваної деревини виробляли поташ та селітру. Названі дії, на думку вченого, характеризували перші кроки панського господарства на Україні в XVI–XVII століттях. «Палення лісів на попіл, з якого робився поташ – це перший акт в трагедії насаджування вели-

копанської культури» – зазначав з цього приводу історик. Наступні кроки вели до розвитку фільварків і насадження панщини [3, с. 81].

Однак, у середині XVII століття до цього ще не дійшло в нашому краї. У сфері експлуатації місцевої людності шляхта вдовольнялася непрямими податками. Основне місце в її прибутках займали вироблення і продаж спиртних напоїв, «сей перший краєугольний камінь панського хозяйства, там де мало в будучності розвинутихся фільваркове господарство». Корчма – доходи з варення пива, меду, горілки, їх шинкування – становили головну рубрику панських доходів, половину й більше від загальної суми доходу старости. До них згодом прилучився дохід від тютюну [3, с. 82].

Другий важливий чинник становило млинське право, кожен підданий повинен молоти збіжжя на млині свого пана. Третя категорія доходів припадала на різні судові кари, заруки, прибутки від спадщини.

Аналізуючи вище приведений контракт, М. Грушевський приходить до висновку, що господарство Гадяцької волості було мало інтенсивним. Воно спиралося на експлуатацію природних багатств в досить примітивній формі, без будь-яких значних капіталовкладень. З другого боку, воно полягало в економічній експлуатації селянського господарства без великого накладу. Варення меду, пива і горілки велося в формі дрібного промислу, так само як і гути та руди, де вони існували. Все це служувало незначним додатком до рільничого господарства. Джерелом млинського доходу була виключно поміщицька монополія. Нерідко шляхтич дозволяв селянинові будувати млин, а потім забирав в нього дві третини доходу. [3, с. 83].

«З вище приведеного виходить, – зазначає М. Грушевський, – що це була експлуатація суха без значних вкладів. Головні доходи давала корчма, млин, побори з пасік і вироби з лісових товарів. Культури вносилося, також, мало як і капіталу. Панське господарство грабунково нищило природні ба-

гатства краю, накладало руку на продукти селянського господарства, не приносячи ніяких покращень брали тільки, нічого не даючи взамін» [3, с. 83].

Отже, на переконання вченого, у середині XVII століття в Гадячі формувався феодалний уклад господарства. Діяльність шляхти зводилася до хижацької експлуатації природних багатств та поборів із селян та міщан.

У часи козацької революції Гадяч фігурує як прикордонне містечко. Його неодноразово згадували в донесеннях московських агентів. М. Грушевський наводить одне з них, від 11 січня 1651 року, де повідомляється про настрої козаків щодо перспектив нової війни з Польщею. «Ляхи в зборі і просять з козаками поля, а козаки між собою говорять, що мусить гетьман і вони, козаки, сеї зими останній обрахунок з ляхами зробити», – такі вісті привезли білгородці з Гадяча, Рашівки, Хоролу [4, с. 157]. У донесенні білгородського станичного голови Кузьми Чорного згадується гадяцький отаман Кузьма Гарбар у зв'язку із загрозою ногайської орди, яка прикочувала на Полтавщину, «аби тих татар стереглися» [4, с. 204].

М. Грушевський, аналізуючи переговори Б. Хмельницького з московським царем про умови входження України до складу Російської держави, окремо розглядає клопотання гетьмана передати йому у володіння Гадяч. «Цілком несподівано, після всіх наших дотеперішніх відомостей, послам було сказано: Гетьман переказав своє прохання, щоб йому і дітям його віддано на власність город Гадяч, що давніше був за Конецпольським – що він хотів би там поставити собі двір, і часом приїздити туди і проживати» [4, с. 811].

Клопотання Б. Хмельницького цар задовольнив окремою грамотою. Уривок з її тексту наводить М. Грушевський. «І ми його, Богдана Хмельницького, за його вірні служби нам і війську нашому пожалували: звеліли йому і потомкам і потомкам його володіти тим городом Гадячем, так як він належав попереднім власникам, з усіма

приналежностями. Так от за нашим наданням Б. Хмельницький, діти і потомки його володітимуть тим городом Гадячем, так як володіли попередні власники і ніхто більше не матиме до нього права» [4, с. 826].

Неодноразово Гадяч фігурує як прикордонне місто, через яке проходила дорога у володіння російського царя. В одному з листів гетьман повідомляв, що втікачі вчинили заколот в Гадячі і Веприку, нарobili там багато лиха, а потім перебралися за московський кодон. Він просить государя, аби той віддав наказ своїм воєводам ловити і вішати тих бунтівників [5, с. 954]. Проте, той ігнорував прохання гетьмана. Царю було вигідно, що українці заселяють його землю. Таким чином, вони зміцнювали Російську державу і позбавляли людського ресурсу Військо Запорозьке.

Згодом, гетьман на свій страх і ризик організував похід проти переселенців, серед яких було чимало колишніх козаків. Його військо перейшло московський кодон і погромило втікачів. У листі Б. Хмельницького до царя, який був написаний в Гадячі 7 червня 1656 року, він виправдовується перед Олексієм Михайловичем за свої дії. Наступний лист гетьмана до царя, також, написаний ним в Гадячі 8 липня 1656 року [5, с. 1235]. У ньому крім повідомлень про дипломатичні дії Польщі, висловлюється занепокоєння антигетьманськими виступами козаків-дезертирів.

Таким чином, М. Грушевський в дев'ятому томі «Історії України-Руси» неодноразово згадує Гадяч як прикордонне місто, через яке лежав шлях до Росії, звідки московські агенти черпали відомості про стан справ в Україні. Після Переяславської ради місто переходить у власність гетьмана, де він інколи проживав, про що свідчать його листи до царя.

Наступний етап в історії Гадяча пов'язаний з Руїною. Події в цьому місті послужили прелюдією до конфлікту між гетьманом І. Виговським і полтавським полковником М. Пушкарем. Як зазначав з цього приводу М. Грушевський, – «Виговський в Гадячі, після з'їзду з Зюзінім: скарав там смертю

кількох значних військових і урядників гадяцьких, у котрих підозрював неприязнь до себе, а потім послав Тимоша, намісника гадяцького, до Пушкаря, намовляючи до приязні, але Пушкар, мовляв, відповів іронічно: Чи не хоче Виговський мене з собою погодити, як погодив у Гадячому братію нашу – лучших від себе товаришів Війська Запорозького, повтинавши їм голови? Але не діжде того! І пригадавши тому Тимошеві різні попередні вчинки, велів забити його в кайдани і відправив до Колонтаївського воєводи. Розгніваний Виговський зібрав козаків, послав їх під проводом Богуна на Пушкаря» [6, с. 136]. Однак цей похід не приніс йому успіху. Повстання поширювалося по всьому Лівобережжю. М. Грушевський вказує, що полтавська голота погромила гадяцькі маєтки Б. Хмельницького, при чому заарештованих нею урядників услужливо прийняли пограничні московські воєводи. Отже, місто знаходилося в руках бунтівників. Про що свідчать відомості, наведені послом від Пушкаря до московського царя – Петраша Яковенка, якого було вислано з товаришами 8 (18) лютого з Гадяча, після погрому гетьманської адміністрації [6, с. 155].

Далі вчений вказує, що назад вони поверталися разом з московським піддячим Фірсом Байбаковим, що мав завдання розвідати настрої в Україні. М. Грушевський окремо зупинився на його перебуванні в Гадячі. Там йому оповіли про наміри І. Виговського приборкати Пушкаря і розпочати війну з Москвою [6, с. 169]. Вчений вказує на суспільні настрої, які панували тоді: «Роменщина і Гадяччина в днях 23-25 березня н.с. пробувала в панічному очікуванні наступу війська Виговського: не спали по ночам, боячись, що «гетьманові полки» нападуть, випалять і вирубають «полковників (Пушкарів) край», сотники з коней не ссїдають, по городах і селах шлють накази, щоб стереглися» [6, с. 169-170].

У Гадячі, як пише М. Грушевський відбулася зустріч московського піддячого з І. Іскрою, який очолював посольство М. Пушкаря до Росії. Той запросив Ф. Бай-

бакова на вечерю і повідомив, що Виговський замирився з Ордою, ввійшов в союз з мунтянами, волохами, уграми, ляхами. Однак, реальних доказів «зради» гетьмана не привів. «Очевидно – були це просто агітаційні балачки, щоб робити настрій», – констатував з цього приводу вчений [6, с. 171].

У період боротьби між І. Виговським і М. Пушкарем Гадяч входив до Полтавського полку, тобто знаходився в опозиції до гетьмана. Після розгрому основних сил заколотників під Полтавою розпочалася розправа з прихильниками М. Пушкаря. «В Гадячу, – повідомляє М. Грушевський, – козаки і міщани пробували боронитися уже після погрому Полтави». Історик наводить текст їхньої «слізниць» до воєводи Ромадановського, де зокрема мовиться: «Б'ємо чолом і слізно просимо: Гаврило Рибинський, Василь Богун, Лукаш Климович, полковники війська його царської величності – пожалуй нас, слуг твоїх, і подай нам поміч якнайскоріше, бо вже не можемо з ними нічого зробити. Вже три дні б'ємося з ними, теперішнього часу прийшли під місто і обложили нас неприятелі, що не тільки нас «дерзають», на жінок і дітей наших, а й на пресвітлу величність» – кілька разів на різні способи повторене благання помочі [6, с. 240]. Гадяч був здобутий полковником Гуляницьким, який зробив з ним те, що раніше І. Виговський в Полтаві.

З гадяцьким погромом пов'язана вістка про скарання на смерть корсунського полковника Оникієнка та переяславського Сулименка. М. Грушевський наводить оповідання чигиринця Грицька Фомина, де він свідчить, що гетьман послав їх під Гадяч ловити бунтівників і до нього відставляти, а гадяцьких міщан їм брати і рубати не велів; а ті полковники Гадяч узяли, міщан вирубали і майно їх заграбили. Тепер гетьман розшукує те майно і віддає назад тим людям, у котрого що взято [6, с. 240]. За іншою версією Супрієнко страчено за те, що той не ходив зі своїм полком придушувати заколот. Проте, безсумнівно можна стверджувати, що Гадяч сильно постраждав під час

боротьби між І. Виговським та М. Пушкарем.

Окреме місце в десятому томі «Історії України-Руси» приділив М. Грушевський підписанню Гадяцького трактату. Він наводить опис польським істориком Коховським козацької ради, що передувала унії. Яскраву промову Бенювського і схвальні вигуки на неї козаків вчений вважав літературною вставкою. Історик проаналізував два тексти Гадяцької унії і прийшов до висновку, що вона була немилосердно покалічена при своїй появі на світ, так що була цілком нежиттєздатна [6, с. 375].

Гадяцьким трактатом закінчується останній десятий том «Історії України-Руси»

М. Грушевського. На сьогоднішній день залишається невідомою доля рукописів вченого в яких він розробляв подальші сторінки минулого України.

Аналізуючи, творчу спадщину М. Грушевського варто наголосити, що він значну увагу приділяв історії окремих міст України, у тому числі й Гадяча. Наведені вченим документи і свідчення, що стосуються цього міста безперечно будуть використані при написанні фундаментальної історії Гадяча. Він як одна з гетьманських столиць, батьківщина М. Драгомонова заслужує на більш ґрунтовні дослідження з власного минулого.

Джерела та література:

1. Бучневич В. Гетманский город / В. Бучневич // Киевская Старина – 1885 – № 3 – С. 578–580.
2. Бакай Н. Любопытный сборник документов в Гадяч / Н. Бакай // Киевская Старина. – 1884. – № 12. – С. 735–740.
3. Грушевський М. С. Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною. «Історія України-Руси»: У 50-томах. Т.8: Серія «Історичні студії та розвідки» (1906-1916) / М. Грушевський / [Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.]. – Львів : Світ, 2007. – С. 76–89.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. У 11 т, 12 кн. Т. 9. Ч. 1. / М. С. Грушевський / [Редкол.: П. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1996. – 880 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси: У 11 т, 12 кн. Т. 9. Ч. 2. / М. С. Грушевський / [Редкол.: П. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1997. – 776 с.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси. У 11 т, 12 кн. Т. 10 / М. С. Грушевський / [Редкол.: П. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1998. – 408 с.

Владимир Крот

История Гадяча в творчестве Михаила Грушевского

В статье анализируется история Гадяча в интерпретации Михаила Грушевского. Основное внимание уделено событиям Украинской национальной революции середины XVII века и эпохе Руины, когда этот город играл ведущую роль в украинской истории.

Ключевые слова: Гадяч, Грушевский, козаки, уния, Руина.

Volodymyr Krot

History gadyach in creativity Michael Hrushevsky

The article examines the history of interpretation Michael Hrushevsky. The main attention is paid to the events of Ukrainian national revolution middle of XVII century and the ruins of the times when the city played a leading role in Ukrainian history.

Key words: Gadyach, M. Hrushevskyi, Cossacks, union, Ruin.

